

Nya fynd av G. I. Hartmans manuskript i Moskva

av

Vesa Oittinen

Åbofilosofen Gabriel Israel Hartman (1776–1809) dog ung och utan att hinna fullborda sitt huvudverk *Kunskapslära*, av vilket bara två band utkom, 1807 och 1808. Detta, i samband med det faktum att Hartman onekligen var en begåvad tänkare, tycks ha bidragit till en viss legendbildning kring honom. Hans minne förefaller att ha omhuldats i en krets av vänner och lärjungar i Åbo. Ett årtionde efter hans död publicerades i *Mnemosyne* 1819 en levnadsteckning över filosofen, och 1823 ett utdrag ur hans manuskript *Förberedelserna till bestämmelse läran* samt en sonett om Hartman av Gabriel Linsén. Dessa ansatser till en genikult i romantikens anda blev visserligen anspråkslösa, men de har satt sina spår i det kollektiva minnet. Hartman har i finländsk filosofihistoria uppburit ryktet som en originell tänkare, som bara på grund av olyckliga omständigheter inte fick chansen att till fullo utveckla sin talang. J. E. Salomaa hävdar att Hartman varit ”en av de mest självständiga filosofer som någonsin levt i Finland”,¹ och Jaakko Hintikka lyfter Hartman fram som den förste (och tills vidare även den ende) finländske filosofen som kan skryta med att ha skapat ett eget system.

En Hartman-myt?

I den mån det är befogat att tala om en ”Hartman-myt”, tillhör legenden om försvunna manuskript till dess kärna. Denna legend lanserades av Thiodolf Rein i hans *Filosofins*

---

¹ J. E. Salomaa, *Johdanto*, i: Immanuel Kant, *Siveysopilliset pääteokset*, Porvoo:WSOY 1931, s.51

studium vid Åbo universitet (1908), ännu idag ett oundgängligt arbete för alla som vill forska inom gebitet. Rein nämner *Kunskapslärans* två utkomna band och fortsätter: "[H]andskriften till det tredje och sista, hvilket författaren ej under sin korta lifstid hann till tryck befordra, torde blifvit förstörd vid Åbo brand 1827". Dessutom efterlämnade Hartman enligt Rein en mängd andra manuskript, av vilka hans änka överlämnade "en del" till hans vänner; dessa hade för avsikt att utgiva dem, men så hände ej "och manuskripten hafva sedan försvunnit, kanhända i den stora branden. Genom ett olyckligt öde har sålunda en stor del af Hartmans litterära produktion gått för eftervärlden förlorad".² Ännu Matti Klinge upprepar – visserligen i konditional – i sin universitetshistoria från 1987 uppgiften om ett försvunnet manuskript till tredje bandet av *Kunskapslära*.³

Eftersom Hartman lät förstå, att han hade funnit nyckeln till den nyare filosofins kanske största problem, till frågan om huruvida det är möjligt att finna ett absolut pålitligt fundament för kunskapen och undanröja alla skeptiska argument om världens objektivitet, är det sannerligen fantasieggande att spekulera vad de försvunna manuskript möjligen skulle ha kunnat innehålla.

De bevarade manuskripten

Det finns emellertid indicier som snart ger vid handen, att det inte är så illa ställt med Hartmans kvarlåtenskap som Rein trodde. För det första, *Kunskapslärans* manuskript finns i behåll – visserligen handlar det om en tidigare version som Hartman skrev ner och överlämnade till det akademiska konsistoriet när han 1804 sökte professuren i filosofi⁴ (vilken han inte fick, då hans gynnare Porthan hade dött tidigare samma år; till lärostolen valdes Anders Johan Lagus, som var kantian och alltså representerade den

---

2

Rein 1908, s. 246

3

Klinge 1988, s. 726 ("den tredje delen torde ha gått förlorad").

4

Såsom jag i min Hartman-studie argumenterar, framgår det tydligt ur akademiska konsistoriets protokoller, att det manuskript Hartman lämnat till påseende är samma som nu finns i HUB (Oittinen 1996, s. 47 f.).

riktning såväl Hartman som Porthan förhöll sig avogt mot). Manuskriptet består av fyra häften, bundna förmodligen av Hartman själv – han idkade även bokbinderi, mångsysslare som han var – och det avviker inte väsentligt från den tryckta texten av *Kunskapsläran*, bortsett från några förkortningar och en förbättrad disposition här och där. Det är också lika ofullbordat som *Kunskapslärans* publicerade text, ty det material man skulle förvänta sig finna i *Kunskapslärans* påtänkta tredje band, finns inte heller i manuskriptet.

Men det andra manuskripthäftet, av Hartman själv försett med titeln ”Grundläggning” (senare har häftet fått i HUB signumnumret D. II. 5) innehåller på de sista, icke numrerade sidor en översikt av Hartmans system som heter *Philosophia speculativa*.⁵ Översikten är av intresse, emedan den tycks omfatta hela verkets disposition och därmed även det icke skrivna tredje bandet. Enligt den här översikten skulle resten av *Kunskapslära* behandla kunskapens syntetik, de ”första Axiomerna”, ”Categoriska Begreppen” (i grunden desamma som Kants rena förståndsbegrepp), de ”Sinliga Nödvändiga Begreppen”, bl. a. ”rymd” och tid, sedan omdömen och slutsatser. Det sista kapitlet skulle ha behandlat känslorna, men schemat är inte slutfört. Det är föga troligt att man skulle ha stor anledning att beklaga förlusten av en (och dessutom fiktiv) tredje del av *Kunskapslära*, ty i överiktsutkastens ljus har Hartman synbarligen ämnat att mot slutet av sitt arbete bearbeta sin filosofi på ett helt traditionellt sätt, som med alla sina avdelningar och underavdelningar närmast var i stil med de dåfortiden redan föråldrade wolffianska kompendier i filosofin⁶ – möjligen har han menat att en dylik disposition är pedagogiskt motiverad.

Söker man det nyskapande i *Kunskapsläran* påträffar man det genast i början av verket, i Hartmans försök att grunda det mänskliga vetandets apodiktiska visshet på

5

Publicerad som bilaga I i Oittinen 1996, s. 124 f.

6

Enligt universitetets föreläsningkatalog (*Index praelectionum*) skulle Hartman just år 1804 ha föreläst bl. a. ”in explicanda logica Wallerii”. Nils Wallerius (1706–1764) var en av de ledande wolffianer i Sverige och hans *Compendium logicae* (första upplagan Upsaliae 1754) tycks ha varit använd ännu till slutet av seklet.

medvetandets akt. Som följd av den här utgångspunkten bygger framställningen i *Kunskapslära* på en triplicitet, d. v. s. alla kategorier och begrepp är indelade i grupper av tre, liksom även systemets underavdelningar. Hos Hartman reduceras nämligen hela filosofin till den trefald man enligt honom finner i medvetandet och består av subjektet, objektet och av medvetandet som förbindande länk mellan dem. Även filosofins tre huvudområden, vilka undersöker det sanna (kunskapsläran), det rätta (moralen) och det goda (estetiken och psykologin), går i sista hand tillbaka på den här i medvetandets akt funna triplicitet.⁷

Triplicitetsprincipen hos Hartman är en intressant företeelse, emedan den närmar hans system till samtida tysk transcendentalfilosofi i Kants omedelbara efterföljd. Fichte utvecklade en likadan ”dialektisk” deduktion av sitt filosofiska system ur de tre elementerna Jaget, Icke-jaget och deras syntes. Emellertid tycks – såsom jag har sökt påvisa⁸ – Hartmans idé om medvetandets akt som filosofins kunskapsteoretiska utgångspunkt stå i största tacksamhetsskuld till den elementarfilosofi Karl Leonhard Reinhold utvecklade på 1790-talet för att (så trodde han åtminstone) systematisera och förbättra Kants criticism. Reinhold utgår från en ”medvetandesats” (*Satz des Bewusstseins*), där ”föreställningen” (*Vorstellung*) bildar länken mellan subjekt och objekt, och är nästan identisk med den ”medvetandets expression” Hartman talar om.

Å andra sidan var det hartmanska systemet konciperat som en direkt motsats till den tyska transcendentalfilosofin. Det var väl ingen tillfällighet, att *Kunskapslära* på titelbladet bar samma Pope-citat – ”From sounds to things” – som Leopolds *Läsning i blandade ämnen*, ett språkrör för den empiristiska och populära upplysningsfilosofin. Leopold hade polemiserat mot de svenska kantianerna och transcendental-idealisterna, och helt i samma anda avvisar Hartman i företalet till *Kunskapsläran* den filosofi, ”som

---

7

Jfr. översiktstabellen i *Kunskapslära*, Bd. II, Åbo 1808, s. 210–211. I det nämnda utkastet i manuskriptet D. II. 5 har triplicitetsprincipen inte helt konsekvent genomförts i de sista delarna av systemet, vilket tyder på att Hartman kan ha haft en tidigare version av sin filosofi som bestått i en traditionell skolmetafysik av wolffianskt snitt. För det här antagandet talar, att på många ställen i systemet har triplicitetsprincipen tillämpats tämligen mekaniskt, liksom den vore i efterhand kalkerad på en redan befintlig text.

8

Oittinen 1996, s. 77 f.

igenom toma grubblerier söker att konstruera sjelfva Medvetandet”.⁹ För dåtida läsare måtte piken mot den svenske Fichte-efterföljaren Benjamin Höijer och hans år 1799 utkomna huvudverk *Afhandling om den Philosophiska Constructionen* ha varit alldeles tydlig, ty i detta arbete sökte Höijer göra just det Hartman förkastade, nämligen konstruera medvetandet.

Hartmans filosofiska ståndpunkt kunde i korthet karakteriseras så, att han ville bibehålla en realism och rationalism i det förkantiska upplysningstänkandets anda, men för att kunna bemöta den utmaning Kant och transcendentalisterna utgjorde, var han samtidigt nödgad att söka en apodiktiskt säker grundval för kunskapen – just det här sökandet ledde honom utanför den gängse ”populärfilosofins” domäner och fick hans system att ytligt sett påminna om de postkantiska transcendentalisternas konstruktioner.

Det är intressant, att även i det här hänseendet finns det likheter med Hartman och Reinhold. Den reinholdska elementarfilosofin var nämligen i grund och botten ett försök att förmedla mellan den ”populära” upplysningsfilosofin¹⁰ och kriticismen – ett försök som i sista hand misslyckades liksom man också kan kalla Hartmans system ett misslyckande. Om man nämligen tar Jaget eller medvetandet till utgångspunkt för en *prima philosophia*, blir det omöjligt att på ett ”vattentätt” sätt ur det härleda den yttre världens realitet.¹¹

---

⁹ G. I. Hartman, *Kunskapslära*, bd. I, Åbo 1807, s. xviii; i original kursiverat.

¹⁰

”Populärfilosofin”, *die Popularphilosophie*, var en tysk motsvarighet till fransk upplysningsfilosofi och en tämligen eklektisk företeelse, där man dock kan urskilja en empiristisk, anglofil tradition med Locke som förebild, och en rationalistisk strömning som byggde på arvet från Leibniz och Wolff. Epitetet ”populär” hade inte samma associationer man nuförtiden förknippar med det, utan det syftade på den icke-akademiska borgerliga offentligheten vilken just från 1700-talets mitt höll på att formos. Populärfilosoferna – de mest namnkunniga var Christian Garve och Friedrich Nicolai – vände sig även mot Kant, emedan de ansåg att Kants förnuftkritik hotade själva upplysningens grundvalar. Trots de angrepp Kant fick uthärda från det här hållet, var han även själv den avsikten, att en ”filosofi i medborgerligt avseende” (*philosophia sensu cosmico*) var lika viktig som ett strikt vetenskapligt och kritiskt sysslande med begreppen (*philosophia sensu scholastico*). I viss mån accepterade även Kant alltså populärfilosofernas målsättningar. I finländsk idéhistoria har man tillsvidare inte ännu fäst tillbörlig uppmärksamhet vid den tyska populärfilosofins programmatiska inflytande i Finland (detsamma gäller för övrigt för Sverige). I sak var t. ex. Porthan en typisk representant för populärfilosofins empiristiska flygel, och man kan säga att Hartman – som åtminstone en tid tycks ha varit hans protégé – med sitt system försökte ”rädda” den populärfilosofiska upplysningen från den kritik Kant och transcendentalfilosofin riktade mot den. (Om begreppet ”populärfilosofi” se Schneiders 1995 med litteraturhänvisningar).

¹¹

Jag går här ej in på filosofiska finesser – dem har jag granskat i min tyskspråkiga Hartman-studie (Oittinen 1996). Hartmans lösning går ut på att bevisa, att även vårt Jag skulle vara ett ting i sig i kantisk mening, och sålunda skulle Jagets realitet garantera även objektvärldens realitet. Felet i resonemanget

Jämsides med strikt filosofiska arbeten har Hartman prövat sina krafter även som en vitter författare. Hans första publicerade alster var dikten ”Til den lidande Menskligheten” i *Åbo Tidningar* den 18. mars 1799. Med promotionsdikten ”Den tredje odlingen” sommaren 1805, där han i lätt apokalyptiska tonfall profeterade om en ny epok i vardande, lyckades Hartman röra upp sinnen, och dikten föranledde till och med den första moderna litteraturdiskussionen i Finland när vältalighetsprofessoren Johan Fredrik Wallenius tog sig för att i *Åbo Tidning* tadla dess stil.¹² Hartmans dikter har genomgående en filosofisk och didaktisk karaktär (också det fann Wallenius tadelvärt), och detsamma gäller hans övriga skönlitterära verk, av vilken några korta fragment finns bevarade i Helsingfors universitetsbibliotek.

Någon gång kring 1820 tycks Hartmans vänner ha tagit initiativet till att utge hans efterlämnade, hos änkan Sophie Charlotte (f. Aminoff) förvarade vittra arbeten i bokform. Det visade sig dock att kvarlåtenskapen redan då var så fragmentarisk och skingrad, att man nöjde sig med att bara publicera i *Mnemosyne* år 1823 en längre text, som enligt utgivarens notis utgjorde ”inledningen till ett arbete, kalladt *Bestämmelselära*”.¹³ Det handlar om en filosofisk dialog mellan en yngling och hans mentor, en gammal man, som inviger honom i livets och kunskapens stora frågor. Stilen är för nutida läsare naiv och patetisk, och det blir redan på grund av *Mnemosyne*-fragmentet helt tydligt att den känslighet som karakteriserar Hartman tillhör det sena 1700-talets sentimentalism och inte är romantisk i ordets egentliga mening. Ifall Åboromantikens män kring *Mnemosyne* i Hartman har trott sig kunnat finna en föregångare av deras egen rörelse – en antydan i den här riktning tror jag mig finna i signaturen –n –n:s (J. G. Linséns) dikt i samma januarinum¹⁴ – , så har de nog

---

består i det att just i den mån vi betraktar vårt Jag som ett ”ting i sig”, undandrar det vår kunskap och vi kan inte ens vara säkra om den verkligen existerar.

12

Mera om den här diskussionen jfr. Zilliacus & Knif 1985, s. 90 f. Porthan hade dött året innan och Wallenius hade efterträtt honom som *eloquentiae professor*. Wallenius stämplade Hartman till en upplysningens motståndare och självgjord reformator av mänskligheten, och polemiken som fortsatte i flera nummer av tidningen har mycket troligt slutgiltigt befast Hartmans rykte som en svärmare.

13

Jfr. *Mnemosyne*, januari 1823, s. 6

14

missförstått honom. Hela Hartmans tänkande är genomsyrat av upplysningens ideal, vilka han inte alls finner problematiska på samma sätt som romantikernas generation gjorde. Det högsta goda – människans bestämelse – bestod enligt Hartman i en ”sällhet” som inte tycks ha avvikt avsevärt från den eudaimonism t. ex. Helvétius predikade.

Karl Sederholm

Bland den lilla skaran av beundrare Hartman lämnade efter sig har väl Karl Sederholm gjort det mesta för att bevara hans minne.¹⁵ Född den 6. juni 1789 började han vintern 1807 studera vid Åbo universitet, där Hartman var docent i filosofi. Den unge Sederholm kände redan Hartmans dikter i *Åbo Tidning* och sökte sig därför till en privatkurs över dennes *Kunskapslära*, en kurs som enligt Bolin ”ej blott invigde Sederholm uti det filosofiska studiet, utan tillika skulle bli sjelfva hörnstenen i hans egen framtida filosofiska verksamhet”.¹⁶ Trots att bekantskapen med Hartman blev kortvarig, eftersom filosofen dog redan två år senare (den 1. mars 1809), hann den unge Sederholm bli hans övertygade lärjunge, till och den grad att han – för att åter citera Bolin – ”ansåg sig för den ende arfvingen af sin mästaress, i dennes hemland och i nordnen öfverhufvud föga uppmärksammade läror”.¹⁷

Den unge Karl Sederholm hade svårigheter att komma överens med sin far Karl Albrecht, som ville att sonen skulle helt ägna sig åt skötseln av familjegodset i Tusby. Det kom till en brytning, och Karl flyttade hösten 1811 till Ryssland, där han i fortsättningen

---

Dikten bär rubriken *Gabriel Israel Hartman*, och i den talar Linsén om ”branden” av Hartmans snille, som ”på en framtids gyldne ålder tänkte”, för att slutligen utropa: ”O! skall då ej en dag din skugga skåda/Här nere dessa bilder verkliggjorda,/Som dig med känslans rika tjusning närde?” (*Mnemosyne*, januari 1823, s. 25)

15

Alla följande uppgifterna är, om ej annat nämns, hämtade från Wilhelm Bolins Sederholm-biografi, för första gången utkommen 1879 och än idag den väsentliga källan.

16

Bolin, *a.a.* s. 10

17

Bolin, *a. a.*, s.10–11

förtjänade levebrödet som pastor i olika lutheranska församlingar, först i Charkov, och senare (på 1820-talet) i Moskvatrakten. Han tycks ha kommit väl överens med tyskarna i Ryssland, vilket sannolikt underlättades av att hans mor var tyska. Annars var livet i Ryssland inte alltid särskilt lätt för Karl Sederholm. År 1818 publicerade han i Charkov en broschyr, där han föreslog förbättringar till Luthers katekes. Det lilla tryckalstret förargade evangeliska konsistoriet i S:t Petersburg och som en följd därav blev Sederholm 1820 avsatt från tjänsten. Tre år senare fick han åter fortsätta som präst när skriften i fråga slutligen befanns rätt oskyldig. 1830- och 1840-talen är den mest intressanta perioden i Sederholms liv. Han umgicks i Moskvas intellektuella kretsar och blev åtminstone ytligt bekant med sådana berömdheter som Gogol, Zjukovski och Katkov. Från den här tiden är t. ex. bevarat ett omnämnande från november 1842 om Sederholm i Alexander Herzens dagbok, som är värt att citeras, eftersom det belyser Sederholms av allt att döma prekära ställning i det autokratiskt styrda landet:

”Anekdot. Det föll i pastor Sederholm, som är en begränsad människa och inte alls en kännare i filosofin, fast han har sysslat med den över 30 år, att mot betalning hålla några föreläsningar för välkända människor. Efter den andra föreläsningen föll det i någon att driva gäck med Sederholm *dans le genre russe* [på ryskt vis]: man kom, ledde pastorn i ett annat rum och underrättade honom att *eine hohe Person* varnar honom att han bör sluta med sina lektioner, annars hotar stora svårigheter. Gästerna och pastorn blir skräckinjagade. Hans fru är i förtvivlan, gästerna flyr i bestörtning, och pastorn, tillintetgjord, slagen, vetenskapens martyr, har hittills inte kunnat återfå fattningen. Strecket var dumt och inhumant. Och förhållanden, under vilka ett sådant streck kan lyckas, är ännu tusenfaldigt mera dumma och inhumana”.¹⁸

Herzen själv var närmast vänsterhegelian vid det laget han skrev ner ”anekdoten” om Sederholm, så att dennes religiöst färgade filosofi knappast var honom i smaken. Å andra sidan framgår det ur Herzens brevväxling, att han nog kunde uppskatta Sederholms kännedom av den tyska litteraturen.¹⁹

---

¹⁸ Gertsen 1954, s. 246

¹⁹

Sederholm publicerade flera filosofiska verk. Redan 1825 hade han blivit filosofie doktor genom att till universitetet i Königsberg sända en avhandling med titeln *De philosophia cum religione christiana connectenda*, och även i fortsättningen profilerade han sig främst som en religionsfilosof. År 1845 utkom hos förlaget Breitkopf & Härtel i Leipzig arbetet *Die ewigen Tatsachen*, som genast förbjöds av den ryska censuren och dessutom ledde till att Sederholm åter avsattes från prästämbetet. Den amnesti som 1856 utfärdades vid den liberale Alexander II:s tronbestigning gällde visserligen även Sederholm, men nu var han redan 67 år gammal och kunde inte mera tänka på en kyrklig karriär. År 1859 utkom i Leipzig hans ålderdomsverk *Der geistige Kosmos*, även det ett religionsfilosofiskt arbete. Sederholms filosofiska intressen ledde honom också till att knyta en kontakt med Schelling, med vilken han stod i korrespondens. Den ryske germanisten och filosofen Arsenij Gulyga har i sin Schelling-biografi publicerat ett svarsbrev av Schelling till Sederholm den 1. augusti 1827, som bevarats i den "Sederholm-fond" varom mera nedan.²⁰

Jämte sina egna religionsfilosofiska intressen sökte Sederholm även bevara sin lärares Hartmans minne. I företalet till arbetet *Über die Möglichkeit und die Bedingungen einer Religionsphilosophie*, som utkom i Moskva 1829, skriver Sederholm, att en religionsfilosofi behöver – i likhet med vilken realfilosofisk disciplin som helst – även en "elementarfilosofi" som sin grundlag, och att han begagnar sig av Hartmans

---

I brevet till vännen N. Ch. Kettjer den 15. mars 1839 skriver Herzen: "Här [i Vladimir – V.O.] var pastor Sederholm, med vilken jag blev bekant genom Ogarev, jag tillbragte med honom kvällen och fick veta mycket nytt om tysk litteratur. Till exempel, att den unga generationen inte mera förhåller sig så ödmjukt till Goethe, att rationalismen i religionen, som har nästan blivit filosofisk, har fått övertaget över pietismen osv. Han pratar om Hegels skadlighet, men det verkar som om han känner honom dåligt, och dessutom hade vi inte tid att tala mera ingående" (Gertsen 1961, s. 14). I kommentaren till det här brevet skriver redaktionen av Herzen-utgåvan, att Sederholms vistelse i Vladimir, en stad i närheten av Moskva, "av allt att döma var tvungen". Sederholm "hade fått lida av repressalier från regeringens sida – på grund av sina dikter vilka man hade ansett att 'förinta kristendomens grunder' och därför fråntogs honom rätten 'att meddela sina tankar till ungdomen'". När Sederholm i början av 1840-talet närmade sig slavofiler, framför allt Homjakov, Kirejevski och Golubinski, blev hans relationer med den västorienterade delen av den ryska intelligentian kyligare – en omständighet, som enligt Herzen-utgåvans redaktörer åtminstone delvis förklarar den ironiska tonen i ovan anförda "anekdot" (jfr. Gertsen 1961, s. 298). Eller har någon med strecket till och med velat hämnas på Sederholm för hans smekande med slavofilerna?

²⁰ Gulyga 1982, s. 232–234

kunskapslära i egenskap av just en sådant elementarfilosofiskt fundament.²¹ Vidare lovar Sederholm att ”snart” i Tyskland publicera en framställning av Hartman som skulle bära titeln *Der Realismus der gesunden Vernunft*.²² Av allt att döma fann Sederholm emellertid ingen tysk förläggare, utan nöjde sig med att följande år, 1830, i Moskva utge ett häfte med titeln *Studien. Eine Reihe in zwanglosen Heften*. Trots löftet i titeln inskränkte sig utgivningen till detta enda häfte.

Denna Sederholms lilla skrift på 76 sidor är en viktig källa som på ett avgörande sätt kompletterar vår kunskap om Hartman och hans filosofi. Sederholm ger nämligen först en kortfattad biografi över sin lärare i filosofin, med rubriken ”Der Realismus der gesunden Vernunft, oder Gabriel Israel Hartman und dessen philosophisches System. Ein Bericht an das philosophische Publikum” (s. 1–10), som sedan följs av en ”Summarische Übersicht der Gründe des Denkens und Forschens” (s. 10–33). Vi behöver ej här gå närmare in på dessa texter, i synnerhet som deras innehåll redan har refererats i forskningslitteraturen.²³

Dessutom skriver Sederholm, att det finns några manuskript av Hartman, som enligt honom kunde ersätta det ”zum Druck fertige” originalmanuskript av *Kunskapsläras*

21

Det är intressant, att Sederholm här använder uttrycket ”elementarfilosofi”, vilket osökt för tankarna till K. L. Reinhold. Annars nämner han inte Reinhold i sina skrifter.

22

”Jede realphilosophische Disciplin setzt aber eine Elementarphilosophie voraus. Die meiner Religionsphilosophie zu Grund liegende ist, den Grundzügen nach, in einer von mir in Deutschland bald erscheinenden Schrift enthalten: *der Realismus der gesunden Vernunft, oder G. I. Hartman und dessen philosophisches System. Ein Bericht an das philosophische Publicum, nebst Beilagen*. Ich wünsche sehnlichst daß die Beurtheiler vorliegender Schrift zugleich auf diese Rücksicht nehmen möchten” (Sederholm 1829, s. viii–ix). Hartmans kunskapslära såsom grundval – till och med ”eine unerschütterliche Grundlage” – för sin egen religionsfilosofi åberopar Sederholm åter på s. 62 f. – Halvtannat årtionde senare, i företalet till boken *Die ewigen Thatsachen* (1845), hänvisar Sederholm fortfarande till Hartman, men tillägger, att han sedermera har utvecklat ”noetiken” (en fackterm för kunskapsläran – Hartman själv använde visserligen orden *gnoseologia* eller *scientia cognitionis* – jfr. *Kunskapslära*, bd I, § 1) självständigt och hade avlägsnat sig från sin tidigare mästare: ”Allein erst nachdem ich die Noetik, sein [Hartmans – V. O.] Hauptfach, selbständig zu bearbeiten anfang, wurde mir klar, wie wenig ich auch von dem Seinen adoptieren konnte. Ein Vergleich meines vorliegenden Versuchs und der seinen (Kunskapslära, Åbo 1807–8, 2 Bde. 8) wird dieses zeigen” (Sederholm 1845, s. x).

23

T. ex. i Rein 1908, s. 257 ff., Harva 1935, Oittinen 1996, s. 85 ff.

tredje band, vilket har "oåterkalleligt gått förlorat" (man ser, att även Sederholm vill ge näring åt Hartman-myten!). Dessa manuskript är enligt honom följande (jag behåller här Sederholms tyska översättning och stavning):

- 1) ett kollegiehäfte "*über die Erkenntnislehre*", 128 sidor, i stor kvarto;
- 2) ett annat kollegiehäfte från år 1802 "*über die Gründe der Erkenntniß*" 71 sidor, i kvarto;
- 3) ännu ett kollegiehäfte "*über die Bestimmung des Menschen*", även detta, av vilket Sederholm säger sig ha bara den första halvan i 90 "mycket fint skrivna kvartsidor" uppges att "liksom också de ovan nämnda" ha bearbetats av Hartman själv;
- 4) ett tryckfärdigt manuskript "*Förberedelser etc., d. h. Vorbereitungen zu der Lehre von der Bestimmung des Menschen*" som Hartman egenhändigt författat "under den sista tiden av sitt liv" och som omfattar 560 oktavsidor. Detta arbete är "als die Einleitung in seine in jenem zuletzt genannten Hefte [kollegiehäftet i punkt 3) ovan – V.O.] vorgetragene Lehre über die Bestimmung des menschen anzusehen";
- 5) "ett snillrikt bildligt skema på latin över vetenskapernas system".²⁴

Redan Thiodolf Rein, som i sin *Filosofins studium vid Åbo universitet* (1908) citerar Sederholms lista, tycks ha tolkat saken så, att Sederholm skulle "vara innehavare" av alla ovannämnda manuskript, vilka han skulle ha tagit med sig när han 1811 flyttade till Ryssland.²⁵ Men manuskriptet nr. 5) i listan, ett på latin författat schema till vetenskapernas system, är sannolikt detsamma som i dag finns bland Hartmans

---

²⁴ Sederholm, *Studien*, s. 5, 6

²⁵
Rein 1908, s. 246 f.

manuskript i Helsingfors universitetsbibliotek. Givetvis är det möjligt, att Hartman kan ha tillverkat flera exemplar av detta schema. Då Sederholm dock talar om "vom Herausgeber [d. ä. av honom själv] eingeleitete Nachforschungen in Finnland" efter Hartmans kvarlåtenskap, är det också tänkbart, att han har fått sig tillsänt åtminstone en del av manuskripten av Hartmans vänner och anhöriga efter att han yppat sin avsikt att skriva en biografi över sin filosofiske mentor. Det på latin författade schemat kan han efter påseendet ha returnerat till Hartmans son Gabriel Reinhold Hartman, som senare skänkte alla faderns manuskripter han hade i sin ägo till Helsingfors universitetsbibliotek. För antagandet att Sederholm inte ursprungligen ägt manuskripten, utan samlat dem först vid ett senare skede talar också, att Sederholm uttryckligen säger sig besitta bara "die erstere Hälfte" av kollegiehäftet nr. 3) på listan. Jag återkommer till den här frågan i slutet av artikeln när efter att ha först redovisat Moskva-fyndens innehåll.

Hur som helst, Hartman-manuskriptens öde har länge varit ett mysterium. Efter Sederholms död 1867 på sin mågs egendom Nefedevo i guvernementet Tula tycks de nämligen ha försvunnit spårlöst. Wilhelm Bolin uppger i sin biografiska skiss att Karl Sederholms papper hade övergått till den yngste sonen, som även han hette Karl – men av dessa papper "tyvärr, i följd av denne sistnämndes i april 1878 timade död och de dermed förknippade egendomliga omständigheterna, blott en ringa del kunnat överkommas".²⁶ Med de "egendomliga omständigheterna" åsyftar Bolin sonen Sederholms omvändelse till den ortodoxa religionen, som var svår att smälta för fadern, den lutheranske prästen. Inte nog med detta, sonen antog vid konverteringen det mer ryskt klingande namnet Konstantin och gick våren 1862 i kloster, där han såsom munk ännu en gång bytte namn, den här gången till Kliment.²⁷ Sonen tog faderns hela skriftliga kvarlåtenskap med sig till eremitklostret Optina pustyn i guvernementet

---

26

Bolin, *a. a.*, s. 5

27

Bolin skriver "Klemens"; jfr. *a. a.*, s. 52

Kaluga – ”och derifrån har, utom en ringa del af hans brefvexling med fadern, intet kunnat utbekommas efter broder Klemens’ död i april 1878”, meddelar Bolin.²⁸

Det nya fyndet

Det dröjde över 120 år förrän Hartman-manuskripterna åter dök upp, den här gången som följd av Georg Henrik von Wrights ihärdiga detektivarbete. Om hur det gick till berättar han i sin artikel i detta häfte av SSSL.²⁹ Det visade sig, att Optina pustyn-klostrets arkiv hade på 30-talet förflyttats till det centrala biblioteket (då Leninbiblioteket) i Moskva. I de mikrofilmrullar som i flera tag och efter många svårigheter kom till Finland från Statsbiblioteket i Moskva och förvaras i Helsingfors universitetsbibliotek, ingår följande fyra texter av Hartman (bibliotekets rubriceringar angivna rubrik namn här transkriberade från ryskan och kursiverade)³⁰:

1) *Karl Albertovitj Zedergol'm. Fond nr. 107. karton 1, ed[initsa] chr[aneniya] 3: Utjenitjeskaja tetrad' (I)*. Mappen innehåller

a) ”Reflexioner öfver Philosophienas upstälning ifrån grunderna för Kunskapen”, ark 1–22 (sidorna 1–43). På sista bladet (s. 43) datering: ”Föreläsningar af Herr Magister Hartman vid Åbo Academie 180[2]”.

28

Bolin, *a. a.*, s. 53. Klostret – på ryska lyder det officiella namnet i sin helhet *Stavropiginal'nyj Svjato-Vvedenskij monasty' Optina pustyn'*, hos Bolin ”Optino” –, belägen nära staden Kozel'sk i guvernementet Kaluga var en berömd institution i det förrevolutionära Ryssland. Det påstods att klostret hade stiftats redan på 1300-talet av en rövare vid namnet Optoj som ville sona sina brott, men det förföll och återupplivades först i början av 1800-talet och blev snart till ett viktigt centrum för försök att förnya ortodoxin. Från och med 1800-talets mitt började klostret, vars ledare bedrev en omfattande publikationsverksamhet av religiösa texter, intressera även den ryska kulturens koryféer, och såväl Gogol som Dostojevski och Lev Tolstoj besökte det. Efter revolutionen stängdes klostret 1923 och ett sågverk rustades upp i dess byggnader. Från och med 1988 har klostrets verksamhet återupptagits (se Maslin 1995, sub verbo *Optina pustyn'*, där även Kliment Sederholm nämns).

29

Se

30

Understreckningarna i originaltexten som i tryck skulle kursiveras, har jag ej iakttagit här, eftersom meningen är bara att förmedla en föreställning om manuskripternas innehåll. Sidonummering är oredig inte minst p. g. a. mikrofilmens kvalitet, därför hänvisar jag hellre till ”ark”, som i det här sammanhanget betyder alltid ett fotokopierat uppslag av 2 sidor.

Texten börjar med orden: "Tingen sjelfva äro ej inne i själen utan bilder af den [...] Derföre Då jag ser Solen, är det ej henne som jag känner och förnimmar utan det är hennes afbild (förestälning)." Sedan följer en kondenserad framställning av olika kunskapsteoretiska åsikter under filosofins historia, av Epikuros och Descartes (ark 1), Berkeley och Hume (ark 3), Leibniz (ark 4), Euler och sedan Kant, som "sönderhög den Gordiska knut han ville uplösa" (ark 5). Enligt Hartman är världen för fenomenalisten Kant "blot en syn" (ark 5). På ark 6 övergår Hartman till framställningen av sitt eget system, med följande rubriker: "Hinder för och möjligheter af sann kunskap" (ark 6; bland hinder uppräknar Hartman "Fördomar", "Ord förblandade med ting"); "Philosophia ultime fundamentalis eller Läran om mensklige kunskapernas natur, Ursprung och värde" – "Första delen. Kunskapens ursprung till sina beståndsdelar, eller – analysis. Analysis Cognitionis" – "1sta Afdelningen. Kunskapens yttersta Princip analytik" (ark 8); "2dra Afdelningen. Kunskapens Innehålls analytik" (ark 9); "Om För[e]stälningarnas upkomst" (ark 11); en framställning av kategorierna (ark 12); "Ästhetiskt skönt" och "Bihang. Moraliskt Ondt och Go[dt]" m.fl. (ark 14); sedan följer en framställning av själsförmågor (ända till slutet).

b) "Läran om Menniskjans Bestämmelse Uti Föreläsningar afhandlad af Gabr. Isr. Hartman Phil. Theor. Docens v. K. Ac. i Åbo", med mottot (från Vergilius): "Felix qui potuit rerum cognoscere causas". Anteckningarna har gjorts av studenten Christ. Ludw. Hjelt som har skrivit sitt namn på titelbladet till kollegiehäftet. Detta består av 47 ark (90 sidor; oregelbunden paginering av senare hand, så att i följande ges bara arkens – d. v. s. de fotokopierade uppslagens – ordningsnummer).

Framställningen börjar med "Företal" på ark 2: "Ämnet. Kan ses ur tvänne Synpunckter – ifrån Guds sida och ifrån människjans. De skola sammanstämma, om de skola vara sanna [...] Jag yrkar ingen torr Sedolära, inga uppoffringar. Hvad jag tror vara bestemmelsen är full och allmen sällhet

och förädling i tiden och evigheten – så alldeles att ingen enda naturlig önskan skall blifva oupfylld, om m[änni]skjan sjelf ej är skuld dertil. – Jag tillbjuder en sådan sällhet genom upplysningen om godt och rätt samt utrotandet af fördomarne. Alla inkast skola besvaras framdeles” osv. Sedan: ”Förberedelse” – ”A. Inledning. 1:o. Bestämmelsens kännedom är nödvändig för m[änni]skjorna” – ”2. Känner man då bestämmelsen? Nej! än icke” (ark 2); sedan följer en gernomgång av olika etiska läror (till ark 5); ”B. Fordringar (Postulater) för Tanken” (ark 5); bland dessa uppräknas förnuft, erfarenhet och principer; ”Grundläggning för Bestämmelse Läran” som består i tre delar: ”Gud, Verlden och Menniskjan” (ark 6); ”Läran om Menniskjans Bestämmelse” – ”I. Delen. Om Bestämmelsen i allmänhet” – ”1:a Boken. Om Tingens allmenna bestämmelse” – ”Gud är af Evighet; Han har skapat alla Ting och bestämt i sin visa plan, hvart och ett af dessa ting till ett vist mål” (ark 7); ”2:dra Boken. Menniskjans bestämmelse” – ”1:a kapitlet. Menniskjans bestämmelse är Sällheten” o. s. v. (ark 10); ”3:de Boken. Villkoren för bestäm[m]elsens ernående” (ark 12); sedan följer en mycket detaljerad och systematisk översikt över alla naturliga brister som hindrar uppnåendet av sällheten, såsom ”Missproportion mellan vatten och land”, ”Berg och ojämlikheter”, bokskapssjukdomar, till och med ”Meteorer såsom åskslag, slagregn, hagel[...]” osv. (ända till ark 14); ”Olyckor utom naturordningen” (till ark 16); ”2:dra Kapitlet. Menniskjan är fullkomlig, d. ä. äger alla de egenskaper och förmögenheter af Naturen som hon behöfde för att ernå sin bestämmelse. Vi skole undersöka denna sak (med hvarannan) under trenne synpunkter. I det hela som m[änni]skja; till kroppen och till själen” (ark 16); det följer en detaljerad uppräknning av människans fysiska och andliga förmågor (ända till ark 20); ”3:dje Kapitlet. Sammanställens Fullkomlighet” (ark 20); därav följer tre ”stora sanningar”: 1. ”Alt hvad Menniskjan har förmåga att njuta[,] att tänka, att verka, att vara o.s.v. allt det finnes i Naturen” – 2. ”Sanning, Begär, dygd och sällhet öfverensstämma och befordra hvarannan” – 3. ”Det helas, allas högsta möjliga Sällhet är

hvarje enskildts högsta möjliga sällhet” (ark 21); ”Läran om Menniskjans Bestämmelse Andra Delen. Om Sällheten.” – ”Första Boken. Njutnings förmågans Analys” – ”1:a Kapitlet. Sinliga Njutnings förmågan” (ark 22); ”2:dra Kapitlet. Aestetiska Njutnings förmågan.” – ”1:a Section. Om Aestetiska K[än]slorna i allmenhet” o. s. v. med ingående indelningar i underavdelningar enligt triplicitetsprincipen (ark 24); ”3:e Kapitlet. Mentala Njutnings förmågan” – ”1:a Section. Om denna förmåga i allmenhet” o. s. v. (ark 32); ”Läran om Menniskjans Bestämmelse. Andra Delen: Om sällheten” – ”Andra Boken: Sällhetens Innehåll” – ”1. Kapitlet för Sinnligheten. Sinliga Sällhetens Innehåll” – ”1:a Section. För de medelbara Sinnena. Ögat – Örat – Känseln” (ark 37); ”2:a Section: för de halfmedelbara Sinnena. Lukten. Smaken. Känseln” (ark 39); ”3:dje Section. För de medelbara Sinnena: Känselns Affectioner” (ark 41); ”2:a Kapitlet. Aestetiska Sällhetens innehåll” (ark 42); texten slutar abrupt på ark 47 efter ett kort avsnitt om ”cc) M[änni]skjan i afseende på oss. Harmoni”, så att resten torde ha gått förlorad.

Det som Hartman här har framställt, är en på empirisk psykologi och eudaimonism grundad morallära och antropolog som går ut på att visa, att det inte finns någon principiell konflikt mellan människan och naturen. Såsom av resuméet framgår, är framställningen mycket skematisk och den genomgående ordningsprincipen för materialet är triplicitet, d. v. s. indelning i grupper och undergrupper av tre. Uttrycket ”människans bestämmelse” förekom tämligen ofta i det sena 1700-talets försök att skissera en systematisk antropologi, och även Fichte utgav år 1800 ett arbete med titeln *Die Bestimmung des Menschen*. Hartmans föreläsningar ansluter sig till det här genret.³¹

---

³¹ Om genret ”människans bestämmelse” i europeiskt, i synnerhet tyskt upplysningstänkande jfr. Hinske 1999

2) Fond nr. 107, karton 2, ed[initisa] chr[anenija] 2: "Utjenitjeskaja tetrad'" (II).

Mappen innehåller ett arbete, vars titelblad är försvunnet och som börjar med avsnitt 3. Det handlar om en dialog, skrivet (såsom även någon rysk bibliotekarie anmärker på mappen) med olika handstilar. Ark 1–144 (288 sidor).

Filosofiska frågor behandlas i skönlitterär dialogform; Rousseaus romaner är en tänkbar förebild.³² Samtalspartner är en yngling och en gammal man som inviger den unge i kunskapslärans sanningar. De första sidorna är uppenbarligen försvunna, emedan texten startar med avsnitt 3: "Den gamle började: 'Ser du mig?' – Om jag ser dig! – jo, visst ser jag dig. – Känner du tryckningen af min hand uti din? – Ja visst känner jag den. – Hvad vill det säga det der att se? huru föreställer du dig att det går till?" o.s.v. (ark 1). I dialogen behandlas förmågan att uppfatta, som visar sig vara detsamma som "veta-af" (ark 2); sedan övergår man till att betrakta medvetandet och dess intygan (ark 3); "Allt som i och genom rent medvetande är gifvit, det är, är visst, och är just sådant som det deri är gifvit, nemligen såvida som det deri är gifvit" (ark 4); avsnitt 5 börjar: "Efter en stunds tystnad fortfor han [d. v. s. den gamle mannen]: Wi stå färdiga att uppföra en stor byggnad: Sanningens temper på jorden. Yngling! skall du en dag blifva dess byggmästare, så beväpna dig då med mod, med ståndaktighet" o.s.v. – Sedan börjar den gamle mannen utlägga medvetandets karaktär. Det består av tre moment: "det som vet (subjektet): vetandet: och det som subjektet vet (objektet)" – alltså samma kunskapens grundläggande princip som i *Kunskapsläran* (ark 5).

32

Det tycks just kring år 1800 och lite därefter ha förekommit intresse för Rousseau kring yngre akademiker i Åbo. Hartmans visioner om en kommande ny kulturperiod – "den tredje odlingen" – kan tolkas som svar till Rousseaus civilisationskritik. I motsats till rousseauaner, som besvikna vänder ryggen mot upplysningen och dess idealer överhuvudtaget, understryker Hartman optimistiskt att lösningen till kulturens och samhällets problem går att finnas i en ny, högre nivå av upplysningen (mera därom jfr. Oittinen 1996, s. 36–37). Ungefär samtidigt arbetade J. W. Tuderus i Åbo med en svensk översättning av Rousseaus *Émile*, av vilken visserligen bara det första häftet utkom år 1805. Tuderus gav inte upp, utan publicerade två år senare, 1807, en försvenskning av Rousseaus berömda svar till akademien av Dijon – men den här gången i Stockholm, där avsättningsmöjligheterna var något bättre än i det provinsiella Åbo.

Samtalet ger följande mellanresultat vid handen, en bekännelse till den filosofiska realismen, som även markerar tydligt Hartmans avstånd från Kant och den tyska transcendentalfilosofin: ”Du finner det därför lätt att det i alla tider är och blir omöjligt att ur blotta begrepp vinna någon kunskap om det verkliga såsom verkligt, eller om verkliga objekter och subjekter. Det är orimligt redan i sitt försök Ehuru ofta det blir försökt. – Man måste alltid gå till sak ifrån sak, om det skall bli sak af, och finna vi icke i det verkliga gifna, drag t. ex. af Gudomligheten, så söka vi förgäfvos att utur begrepp och deras sammanställningar, leda oss till kunskap om en existerande Gud” (ark 17). Det följer en lång diskussion om själens förmögenheter och tankeregler.

Dialogen slutar på ark 38, där avsnitt 10 börjar. Hartman ger här ett systematiskt sammandrag av sin filosofi, som är rubricerat ”Summarisk Uppställning af Tanke- och Forsknings Grunderna: med afseende på läran om Menniskans Bestämmelse”. Sedan följer nya, enligt triplicitetsprincipen ordnade avsnitt med rubriker ”Grundprincipen eller yttersta Principen för all kunskap, all forskning och all Tanke” – ”A. Denna Princip är Medvetandet, eller den Akten att weta af: emedan: a) Medwetandet är grundvilkoret för all kunskap [...] b) Medwetandet är uppenbart i, genom och för sig sjelft [...] c) Medwetandet är i alla afseenden absolut” o. s. v. (ark 38); ”B. Medwetandets Würde” – ”C. Medwetandets innehåll” (ark 39); ”II. Om Kunskapen, till ursprung innehåll och användande” – ”A. Kunskapens Ursprung” – ”B. Kunskapens Innehåll” (ark 40); ”C. Kunskapens Användande” (ark 41); ”III. Om Kunskapens förhållande till Tingen” – till detta ”höra tre saker: Realiteterna: Principerna för Råsonerandet eller för förnufts*** och Grundväsenderna” – ”A. Realiteterna”; här talar Hartman även om subjektets realitet och konstaterar: ”Subjektet existerar sålunda i och genom sig sjelft oberoende af [***]det och medvetandet och är därför ting i sig som är och vore realiter existerande om än [**] alldrig visste af sig eller om än alldrig något annat visste deraf” (ark 42). Sedan kommer ”[B.] Principerna för råsonerandet”, som går ifrån att i

medvetandets "absoluta enkelhet" är endast "två belägenheter" möjliga, nämligen att veta av och icke veta av, "det vill säga: veta-något och veta intet" (ark 43). Därav kan vidare härledas, att "så snart någon vet något, så äro i medv[etandet] gifna och bestämda de tre: Intet, något och deras absoluta Relationer" – "a. Grundåskådningarne" som är "deducerade ur Intets åskådande – äro tre: Rymd, Fortvarande, Nummer" (ark 44); sedan följer deduktionen av de övriga kategorierna och "b) Grundbegreppen" (ark 46); slutligen "c. Grundomdömena eller Axiomerna" (ark 49); "C. Grundväsenderna" eller andar och kroppar (ark 51); sedan följer en deduktion av "a. Andens väsendteliga Egenskaper", som bildar en triad, nämligen medvetenheten, självverksamheten och känsligheten (ark 52 ff); "b. Kroppens väsendteliga egenskaper" (ark 55); "c. Verldens väsendteliga egenskaper" (ark 57).

Dialogen fortsätter fr. o. m. avsnitt 11 (ark 58 ff.). Gamle mannen besvarar åter ynglingens frågor. Den senare säger: "[...] och dock, när jag besinnar att nästan hvarje skarpsynt tänkare tviflat tingens sjelfexistens och inklinerat till Idealismen, så har jag börjat liksom misstro mina egna ögon, som man plär säga". Gamle mannen svarar: "– Har du då icke gjort dig reda för de grunder hvarpå dessa tänkare bygt sin idealism? Har du besinnat de suppositioner de hypoteser, de begreppsdeduktioner hvarmed de börjat och hvarigenom de kommit till sina yrkanden? Du har då uppställt dem emot medvetandets verklighet och sjelfklarhet, och ändå funnit skäl att jäfva det sednare emot de förra. Är det icke så?" (ark 60). Sedan dryftas bl. a. frågan om tid och rum i förhållande till Gud. Ynglingen frågar: "Det är då din verkliga mening att det verkligen gifves för Gud likasom för dig och mig ett verkligt Nu som är, ett verkligt framfaret som icke mera är, och ett verkligt tillkommande som icke ännu är närvarande för honom? Han öfverser då icke evigheten med en enda och närvarande blick, såsom man yrkat, som man, såsom en helig lära yrkat?" Den gamle varnar ynglingen: "låt icke galna fördommar förvränga ditt förnufts

första fordringar!” (ark 64). I själva saken när Gud genomser allt som närvarande för sig, måste detta ”vara detsamma som det eviga fortvarandet, eller ock skall han [Gud – V. O.] upphöra i samma moment som han börjar att vara” (ark 65). Slutligen berörs själens immaterialitet (ark 66). Sista raden på ark 70 lyder: ”Slut på andra afdelningen” [det står först skrivet ”första”, korrigerat sedan till ”andra”].

På ark 70 är ett titelblad med rubriken ”Bestämmelse Lära. Förberedelser. Tredje häftet”. Handstilen i ark 70–72 är kalligrafisk, sannolikt av Hartman själv. Den filosofiska dialogen fortsätter med avsnitt 1: ”Solen stod redan nära sin middagshöjd, då jag uppvaknade. De brutna strålar, som hon snedt inträngde, genom den sänkta fönstergardinen, tycktes förebrå mig, att jag för länge öfverlemnat mig åt Ljufheten af de drömmar om Lycksaligheter och glada njutningar, som kringvärmade mig i sömnens Rike” o. s. v. (ark 70); snart upptas igen diskussionen med ”Gubben”, som inträder i rummet, om människans lott ”på en Jord, der allt är i strid, der den goda är olycklig, der förtjensten förtryckes, der lidandet hemskt kringsväfvat öfver allt, der hat och brott och förstörelse like skuggar vanka i de dödligas fotspår, och der ofta den största boven är den mest prisade och den mest lyckliga: der fördomens och dårskapens röster ljuda gällt i Samlingssalarne, och der Förnuftets och den rena glädjens röster borttyna ohörda, såsom vindfläktor i Afrikas öknar... Hvad menar du derom?” (ark 72). Den gamla mannen lovar visa ynglingen ”en annan och skönare sida af menskliga lifvet” (ark 73), varmed man återgår till att granska över kunskapens lynne.

Avsnitt 2 börjar med rubriken ”A. Kunskapen om Sig-sjelft, eller sit Jag” , följt av dialogen: ”Hvad finner då din betraktande blik om och med dig sjelf? – frågade mig den Gamla. – Att du är: att du är lefvande: att du är en Ande: är det icke så?” o. s. v. (ark 75). Sedan följer en lång analys och uppräknings av själens förmögenheter, som i huvudsak repeterar mera vidlyftigt och i

populär samtalston den summariska översikt som presenterades redan ovan i andra häftets avsnitt 10. På ett ställe inpräntar den gamle i sin unge dialogpartner grundidén i sin eudämonistiska etik, en lag som gäller ”utan undantag, at vi åtrå allt det, som vi föreställe oss sådant, att det, såsom närvarande för Känsligheten, skall vara oss angenämt och godt, och det med en grad af värma, [som] noggrant motsvarat graden af det förmodade goda: – att vi, utan något Intresse, tänkte på det vi anse för likgiltigt:– och att vi föreställe oss det, som vi förmoda skulle vara oss oangenämt och ondt, med önskan att det alltid måtte vara frånvarande” (ark 89)

Vidare följer ”B. Kunskapen om yttre Verlden” (ark 93) med en lång betraktelse över kropparnas egenskaper och även anatomin, samt sinnesorganernas sätt att fungera, och från ark 106 ff. dryftar Hartman med den gamle som språkrör sättet på vilket själen påverkar kroppen. Här framlägger han samma teori som i *Kunskapslära*, nämligen att själen inte påverkar direkt kroppen, utan genom ”sambandet” mellan själ och kropp (ark 108). I ark 117 ff. övergår Hartman att betrakta ”Kropparna såsom uttryck för Andar”.

Från och med ark 124 börjar Hartman behandla ”C. Kunskapen om Gud”. Framställningen är mytcket utförligare än i någon av Hartmans publicerade texter, och man kan säga att Moskvafyndet meddelar oss ett inblick i en tidigare okänd sida av den hartmanska filosofin. Men även här är framställningen rationalistisk och schematisk med indelningar av grupper i tre. Under rubriken ”A. Om Guds Varelse” (ark 125 ff.) behandlas bevisen för Guds existens och såväl det ontologiska argumentet som traditionens gudabevis förkastas. Hartmans eget bevis går ut från att jag vet med säkerhet min existens såsom ande, och då anden är evig (? – här är framställningen tyvärr ganska oredig), vet jag därmed även att ”det existerar en evig andevarelse [...]”; så är det visst att det af evighet har gifvits en Andevarelse

som källan till alla de andar hvilka existera, hafva existerats och skola existera hela Universum igenom"; de enskilda andarna kan jämföras med "droppar" av den eviga anden (ark 126). "Så sannt derföre som det är för mig att jag sjelf och tingen existera, så sannt är det äfven att det existerar ett andeväsande som till tiden är evigt, som till rymden är alltomfattande, som ursprungligen är [i] bruk af sin andeförmåga samt väsendteligen verkande både i materie och sig och som till nummer är Ett [...] Denna eviga och alltomfattande och ursprungligen lefvande ande är Gud" (ark 127).

Efter att ha behandlat Guds existens övergår Hartman till "B. Om Guds egenskaper" – "1. Medvetenheten" (ark 127); sedan utvecklas Guds absoluta kunkap och hans allvetande; intressant nog är Gud enligt Hartman "rationellt vetande" – "det vill säga att gud vet allt hvad han vet på ett förnuftenligt sätt" (ark 129). På ett ställe i ark 130 skriver Hartman, att i motsats till Gud, inom vilken "allt är för honom uppenbart", har de skapade andarna inte kännedom om varandras inre tillstånd. Här har kopisten skrivit en anmärkning i marginalen på tyska, och så är det sannolikt att den är från Karl Sederholm. Anmärkningen börjar: "Dies scheint nicht nothwendig zu folgen" und fortsätter med att Gud nog kunde se in i de skapade andarna. På ark 132, där dialogen återupptagits, nämns "en vågsam tänkare" som "först yrkade att gud icke kunde verkställa det i sig omöjliga, icke göra t. ex. en triangel med fyra vinklar", står det åter i marginalen en kommentar på tyska: "wem wars?" Sedan kommer den andra av Guds egenskaper: "2. Sjelfverksamheten" – "a. Gud är ursprungligen och oinskränkt sjelfverksam i afseende till möjligheten af egen bestämning" o. s. v. (ark 134) och den tredje egenskapen: 3. "Känsligheten" – "Gud är ett kännande väsende" (ark 138). Slutligen kommer man till den sista bestämningen av Gud, nämligen att han "med rätta kallas den väsendtliga kärleken". – "Här tystnade den gamle. En djup andagt eldade hans själ - - - och jag läste i hans ansikte de himmelska känslor som höjde hans bröst. jag kände den mäktiga inflytelsen af en osynlig kraft: och

min själ erfor samma rörelser som hans” o. s. v. (ark 141); på sista raden av ark 144 står det: ”Slut på förberedelserna”.

Problem kvarstår

En jämförelse av de i Moskva återfunna manuskripten med den lista som Sederholm 1830 uppställde i *Studien* ger vid handen, att de bara delvis motsvarar varandra:

1) Moskva-fyndets text 1 a, d. v. s. kollegiehäftet ”Reflexioner öfver Philosophienas upställning ifrån grunderna för Kunskapen” är säkert samma text som i Sederholms *Studier* nämnda föreläsninganteckningar ”über die Gründe der Erkenntniß” från 1802, trots att sidantalet inte stämmer överens: det häfte Sederholm hade till sitt förfogande skulle ha bestått av 71 kvartosidor, medan manuskriptet i Moskva – åtminstone enligt mikrofilmen – har bara 43 sidor. Dateringen stämmer i varje fall: akademiens lektionskatalog uppger att Hartman just 1802 (första gången som docent) skulle ha föreläst om ”scientia de natura, origine & veritate cognitionis humanae”, av allt att döma på grund av en manuskript av *Kunskapslära* (så bör väl man förstå lektionskatalogens formulation ”operam suam collocabit”).

2) Moskva-texten 1 b, alltså Christian Ludvig Hjelts anteckningar från Hartmans föreläsningar om människans bestämelse, är tydligen densamma som det av Sederholm i *Studien* angivna kollegiehäftet ”über die Bestimmung des Menschen”. Även det angivna sidantalet stämmer. Problemet är emellertid, att detta häfte enligt vad Sederholm uppger skulle ha varit ”von ihm [Hartman] selbst ausgearbeitet”, som inte är fallet.

Antecknaren själv, Christian Ludvig Hjelt, är lätt att identifiera. Född den 20. juli 1786 var han stipendiat i Åbo kungliga akademi 1803–1809 och magister 1810. Han blev senare en känd boktryckare och bokhandlare i Åbo och publicerade bland annat *Turun*

Wiikko-Sanomat på 1820-talet; dog 1849. Redan fadern Nicolaus Hjelt var knuten till akademien, där han tjänade som docens i philologia sacra från och med 1767.

Även föreläsningarnas datering beredar inga stora svårigheter. Hartman har enligt akademins lektionskataloger år 1803 föreläst om "eam philosophiae partem, quae de Definitione seu sine & consilio hominis conditi agit", 1804 åter jämte om Nils Wallerius' logik även om "Scientia destinationis generis humani" ur eget arbete ("operam suam collogare perget"), så att Hjelt måste ha nedskrivit Hartmans lektioner dessa år, troligen 1804.

3) Vad sedan det nya fyndets text 2 beträffar, så tycks den utgöra en fortlöpande avskrift gjord av flera personer – av vilka en säkerligen varit Karl Sederholm själv – av ett och samma verk om "läran om människans bestämelse". Avskriften kunde möjligen motsvara det av Sederholm nämnda tryckfärdiga manuskriptet av "Förberedelser etc.". Enligt Sederholm skulle "Förberedelser etc." vara "eine populäre Darstellung seiner [Hartmans] Elementar- und praktischen Philosophie, in einem poetischen Gewande [...] Ein Jüngling, der an der Findung der Wahrheit und der Lösung des Räthsels des Lebens verzweifelt, bekommt von einem geheimnisvollen Greise Belehrung und Beruhigung, und darf einen Blick in die glückselige Welt thun, welche die Anwendung dieser Lehren in der Wirklichkeit schaffen würde".³³ Moskva fyndets manuskript innehåller dessutom renskrivna partier förmodligen av Hartman själv, vilket också går bra ihop med Sederholms meddelande att texten skulle vara en "zum Druck ganz fertige Handschrift". Det som inte stämmer, är åter sidantalet: det av Sederholm nämnda manuskriptet skulle ha varit en tjock lunta på 560 sidor i oktavformat, medan Moskva fyndets text 2 har bara 288 sidor respektive. Att Moskva-texten är fragment av en större helhet, framgår ur slutanmärkningen på ark 70 ("Slut på andra afdelningen").

Det är troligt att vi i text 2 har andra och tredje avdelningen av samma *Bestämmelselära*, vars första avdelning publicerades i *Mnemosyne* januari och mars

---

³³ Sederholm 1830, s. 6

1823. *Mnemosyne*-fragmentet är även det i dialogform, och där möter en över världens ofullständighet och orättvishet förtvivlad yngling för första gången samma gamla man, sin filosofiske mentor, som lovar honom: "Du skall icke mer misskänna de stora förmögenheter menniskan äger, men missbrukar. Allt skall bli ljust för ditt öga".³⁴

Avsnittet från ark 38 till ark 54 avviker från den övriga texten. Det är en i systematisk form gjord sammanfattning av de lärorna som tidigare hade blivit behandlade i en mera lättfattlig dialog. Som sådan är det redan tidigare bekant: det har refererats på tyska i Sederholms *Studien* under rubriken "Summarische Übersicht der Gründe des Denkens und Forschens",³⁵ i en mera kondenserad form senare av Rein (1908) och mig (1996). Till sin karaktär är avsnittet en deduktion av kategorier, som utgår från medvetandets princip och så ytligt sett påminner om Kants och de transcendentala idealisternas motsvarande deduktioner, men i själva saken är knappast annat än en förkantiansk rationalistisk skollogik ordnat enligt ett triplicitetsschema.

4) Det i Sederholms lista uppgivna kollegiehäftet "über die Erkenntnislehre" på 128 sidor finns inte bland det material man har fått från Ryska statsbiblioteket i Moskva.

Diskrepansen mellan Sederholms uppgifter från 1830 och det aktuella manuskriptfyndet kan förklaras på två sätt. Antingen finns det i "Fond Zedergol'mov" i Moskva kvar ytterligare Hartman-texter, som ej ännu dykt upp, eller också har Sederholm senare återlämnat största delen av de till hans påseende sända Hartman-manuskripten till deras ursprungliga ägare och hos sig behållit bara några fragmenter. På grund av uppteckningen av innehållet i Sederholm-fonden är det första alternativet mindre troligt, men kan inte helt uteslutas.

* * *

34
Mnemosyne, januari 1823, s. 14

35
Jfr. Sederholm 1830, ss. 10 ff.

Det återstår ännu mycket för en framtida forskning kring Sederholm-fonden i Moskva. Men redan vid det här laget kan man säga, att det nya fyndet vi har att tacka von Wrights initiativ, på ett intressant sätt belyser det filosofiska och andliga livet i Åbo under de sista åren av svenskt välde. Medan de flesta Åbointellektuella antingen helt avvisade de nya filosofiska lärorerna som kom från Tyskland, såsom Porthan och överhuvudtaget den äldre generationen gjoprde, eller på ett inkonsekvent sätt försökte anamma Kants filosofi (t. ex. Franzén), bestod Hartmans projekt i att skapa en filosofisk antites mot Kant och den tyska transcendental-idealismen. De nya manuskriptfynden visar att projektet var mera ambitiös än man hittills föreställt sig. Fast *Kunskapslära* förblev den bäst realiserade delen av det, bestod Hartmans projekt även av en praktisk filosofi och antropologi. Om dessa delar av hans tänkande har vi hittills haft bara fragmenter. Nu vore det i princip möjligt att på grund av de i Moskva funna manuskript, genom att foga till dem den redan 1823 i *Mnemosyne* publicerade delen, rekonstruera större delen av *Bestämmelse läran*, utan tvivel Hartmans huvudarbete i praktisk filosofi.

Givetvis kan man spekulera, vad som hade hänt om Hartman ej hade dött oförväntat i så unga år. Skulle man minnas honom bättre? Kanske inte, ty när allt kommer omkring var hans filosofi för mycket "mothårs" i hänseende på tidsandan. Nästan trettio år senare, när hegelianismen höll på att ta hegemonin i finländsk filosofi, skrev Johan Jakob Tengström följande om Hartman:

"Hartman uppträdde såsom ensam sjelftenkare, och åsyftade intet mindre än ett alldeles nytt system. Men dervid fixerade han det vanliga Medvetandets ståndpunkt såsom den högsta, och stannade sålunda inom gränssorna af förut gängse Popularfilosofi, som han consequentare, men derjemte ensidigare utförde, och tillika schematiskt uppställde".³⁶

---

³⁶ Tengström 1836, s. 269

Tengström var en hegelian och därför måste hans kritik mot Hartmans filosofiska utgångspunkt – att den ingenting annat vore än en systematisering av det vanliga, empiriska medvetandet – tas *cum grano salis*. Intressant är dock det erkännande Tengström trots allt ger Hartman. Trots att denne, enligt Tengström, försökte ”ådalägga originalitet” på ett felaktigt sätt genom att underkänna ”Vetenskapens historiska utveckling”, kan det hartmanska systemet ses som ”en positiv förberedelse för verkligt erkännande af den eviga sanning, att Anden, samt närmare Speculationen, är En” – med andra ord, att Hartman på sätt och vis skulle ha anteciperat det hegelianismen senare fullbordade.³⁷ Det har påståtts, att Hegels filosofi passade så bra just för finska förhållanden, emedan den – annars än romantiken – inte förkastade den förra periodens upplysningstänkande utan försökte bevara det i en dialektiskt ”upphävd” gestalt. Och onekligen var även Hartmans system ett försök att rädda upplysningstänkandet och övervinna den tyska transcendentalfilosofin med dess egna vapen, nämligen medvetandepincipen. I det hänseende var Hartmans filosofi en produkt av den ideologiska och världsåskådningsmässiga kris Sverige upplevde under den sengustavianska perioden och som Martin Lamm sammanfattar sålunda:

”Aldrig ha 'Ljusets Fiender' härskat så obestridd som under det närmaste årtiondet efter Kellgrens död [1795 - V. O.]. Det föreföll som om revolutionsyran och mysticismen i gemenskap gjort om intet allt vad upplysningen åstadkommit [...] Trots den skuggrädda förmyndarregeringens och den av panisk förskräckelse för 'jakobinismen' intagne Gustaf IV Adolfs undertryckningsåtgärder - eller kanske just till följd av dem - skapade ordensobskurantismen och 'sanskulottismen' i gemenskap en underlig domedagsstämning bland den stora publiken, under det att de få upplysningsvännerna med trött resignation sågo hur deras ideal hotades från alla håll, nu också från Kantianismen [...] Rökelsedoften från hertig Karls

sanktuarium tycktes med ens ha släppts ut och låg kvävande över gränder och torg".³⁸

LITTERATUR

BOLIN, WILHELM, *D:r Karl Sederholm. Biografisk teckning*, i: BOLIN, W., *Studier och föredrag*, del 1, Helsingfors: Edlund 1889, s. 1–59

Catalogus praelectionum, quas [...] in Regia Academia Aboënsi etc., Aboae 1803

Catalogus praelectionum, quas [...] in Regia Academia Aboënsi etc., Aboae 1804

GERCEN, A. I., *Dnewnik 1842–1845*, i: A. I. Gercen, *Sobranie so^inenij w tridcati tomah*, t. II, Moskwa 1954

GERCEN, A. I., *Pisxma 1839–1847 godow*, i: A. I. Gercen, *Sobranie so^inenij w tridcati tomah*, t. XXII, Moskwa 1961

GULYGA, ARSENIJ, *{elling*, Moskwa: Molodaq Gwardiq 1982 (Seriq "Viznx zname^atelxnyh l@dej")

HARTMAN, G. I., *Kunskapslära*, bd. I–II, Åbo: Frenckell 1807, 1808

HARVA, URPO, *Die Philosophie von G. I. Hartman*, i: *Annales Universitatis Aboensis*, series B, tom XIX, Turku 1935

---

³⁸ Lamm 1920 (II), s.120 ff.

HINSKE, NORBERT (Hg.), *Die Bestimmung des Menschen*, i: *Aufklärung* 11:1/1999, Hamburg: F. Meiner Vlg.

Index praelectionum, quas [...] in Regia Academia Aboënsi etc., Aboae 1802

KLINGE, MATTI, *Helsingfors universitet, I: Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988

LAMM, MARTIN, *Upplysningstidens romantik*, I–II, Stockholm: gebers 1918–1920

MASLIN, M. A. (red.), *Russkaq filosofiq: Slowarx*, Moskwa: Respublika 1995

OITTINEN, VESA, *Der Akt als Fundament des Bewusstseins? Zur Differenz von G. I. Hartman und nachkantischer Transzendentalphilosophie*, Frankfurt am Main/Berlin: Peter Lang 1996 (Nordeuropäische Beiträge aus den Human- und Gesellschaftswissenschaften Bd. 9)

REIN, THIODOLF, *Filosofins studium vid Åbo universitet*, i: *SSLSF LXXX*, Helsingfors 1908

SALOMAA, J. E., *Johdanto*, i: Immanuel Kant, *Siveysopilliset pääteokset*, Porvoo:WSOY 1931

SCHNEIDERS, WERNER, *Popularphilosophie*, i: SCHNEIDERS, W. (Hrg.), *Lexikon der Aufklärung*, München: C. H. Beck Vlg 1995, *sub verbo*

SEDERHOLM, KARL, *Über die Möglichkeit und die Bedingungen einer Religionsphilosophie*, Moskau 1829

SEDERHOLM, KARL, *Studien. Eine Reihe philosophischer Abhandlungen in zwanglosen Heften*, Moskau: S. Seliwanowski 1830

SEDERHOLM, KARL, *Die ewigen Thatsachen*, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1845

[TENGSTRÖM, JOHAN JAKOB,] *Chronologiska Förteckningar och Anteckningar öfver Finska Universitetets fordna Procancellor samt öfver Faculteternas Medlemmar och Adjuncter....*, Helsingfors: Wasenius 1836

ZILLIACUS, KLAS & KNIF, HENRIK *Opinionens tryck*, i: *SSLSF* 526, Helsingfors 1985